

Ըմտյն 17ին երեկոյեան ժամը 8ին Մխիթարեան Հայրերը մեկնեցան Բերլինէն, թողալով զայն իր՝ խաղաղութեան պայմաններու պատճառաւ սգով համակուած անմխիթար տրամադրութեան մէջ: Անոնք ի պիտի մնան անոնց սրտին մէջ մեր ազգայիններուն հիւրասիրութիւնն՝ բայց մանաւանդ ազգասիրութիւնն, որով վառուած էին ամէն ալ եւ միջոցներ կը փնտռէին զայն նաեւ գործնականապէս ալ ցուցնելու համար:

ԵՍՐԻ. «ՀԱՆԴԻՍՐ»

ԱԶԵՏՈՒԹԵԱՆ ՅԵՐԺՈՒԹՐ ԺԵ — ԺԶ ԳԵՐՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Անոյ թագաւորութեան անկմամբ եւ Սեւեքերիմի Սերաստիա փոխադրութեամբ բարձաւ Մայր Հայաստանի քաղաքական անկախութիւնը եւ երկիրն մատնուեցաւ այլակրօն թաւթարաց եւ Սեջուկեանց ծառայութեան: Նոր տէրերու իշխանութիւնն աւելի բռնապետութիւն էր, որոնք սուր եւ հուր առած ի ձեռն մահ սփռել, քանդել կործանել կը ձգտէին մանաւանդ քան շինարարել երկիրն, անդորրացնել եւ կենքը քաղցրացնել: Երկրին հին քաղաքակրթութիւնը կործանարար ասպատակութեանց եւ անհանդուրժելի հարկապահանջութեան զոհ կ'երթար: Ոչ կրօնի ազատութիւն եւ ոչ ապրելու իրաւունք չնորհուած էր ժողովրդեան: Յետին ստրկութեան կեանքը կ'ապրէր հայը: Այլեկեան նորակազմ պետութիւնն իւր գոյութեան կռուի մէջ՝ ի վիճակի չէր միջնորդել եւ բարեփոխել եղբարց դառն դրութիւնը Մայր երկրին մէջ:

Հայ սրտին հառաչներն լսելի են ժամանակակից յիշատակարաններէ, որոնք խօսուն բողբոջներ կը ներկայանան ժամանակակից վշտին: Անէծք բռնաւորաց, պարտութիւն խաչի ոխերիմ թշնամիներուն, յաղթանակ քրիստոնէական գրօշին, ազատութիւն անտանելի լուծէն — ահա հայ սրտին անգագար մաղթանքներն՝ թափուած Լմենակալին գահոյից առջեւ:

Թէեւ տեղիս տեղիս ժամանակ ժամանակ կ'ամփոփուէր վիճակը՝ արգեամբք մնացորդ լուսանկան տներու հզօր բազուկներուն, երբ երկրին ինչ ինչ մասերու՝ սահմանափակ շրջանակի մէջ կը ստեղծուէր կէս անկախ դրութիւն մը, ուր ի զէն եւ ի զարդ կուռ վառուած ահ

եւ սարսափ կը սփռէին ինքնակալին վատազգի ծառաներուն վրայ, բայց երկար ժամանակ չէր կրնար դիմագրաւել ինքնապաշտպանութեան այս ոյժը, երբ մարդախանձ բռնապետը հզօր բանակով ոսոխ կ'ելլէին:

Այս կացութենէն գլուխ ամբռնալու երեք հնարաւորութիւն կար Ազգին առջեւ: Ահա՛ զէն ի ձեռն ընդվզել ի վեր ելլել լուծին դէմ, կամ համաձայնութիւն կնքել բռնապետներուն հետ զանոնք սիրաշահելով, եւ կամ դիմել քրիստոնեայ արեւմուտքի միջամտութեան:

1. Մահմեդական բռնութեան լուծն թութափելու համար աշխարհաժողով խորհուրդ կազմել չէր կրնար մտածուիլ ժամանակ մը, երբ երկիրն բաժնուած այլեւայլ բռնապետներու մէջ, շրջապատուած այլակրօն ժողովուրդներով, կարելիութիւն չկար միութիւն ստեղծել՝ բաւականաչափ ոյժ ի մի հաւաքելու համար, չկար նաեւ ասոր համար անհրաժեշտ արտաքին սահմանակից պետութեան մը միջամտութեան յոյսը, ուսկից ի հարկին թիկունք ակնկալուէր: Խաչակրաց արշաւանքներն դէպ ի Ս. Երկիր յոյսի հեռաւոր նշոյլ մը ծագեցին թէեւ, արծարծեցան ազատութեան թեւերը, բայց իրենց սահմանին հեռաւորութիւնը չէր զօրեր մօտալուտ ներկայացնել այն ցանկալի ազատութեան ծագումը եւ փորձերու խրախուսել:

2. Աւելի խոհեմական էր թերեւս *modus vivendi* մը գտնել — մահմեդական գերիշխանութեան տակ, որ տակաւ տակաւ կրնար մինչեւ ի կատարեալ ազատութիւն զարգանալ: Ասոր համար թէ ներքուստ քաղաքագէտ հանձարի մը կը կարօտէր ազգն եւ թէ արտաքուստ անհրաժեշտ էր գտնուիլ արդար, իրաւասէր, հպատակաց բարօրութեան նախանձախնդիր իշխանութիւն մը, որուն հետ բանակցիլ կարելի ըլլար: Մահմեդական բռնապետը այսպիսի հող չէին ընծայեր: Անոնք իրենց իշխանական գահուն վրայ անապահով՝ բռնութեամբ միայն ի կայի կը պահէին իրենք զիրենք: Հայաստան դարձեալ երկու մրցակից պետութեանց՝ թաւթարաց եւ Սեջուկեանց, ապա Պարսից եւ Օսմանեանց ռազմադաշտն էր:

Այս միտքն սակայն բոլորովին օտար չէր Հայոց համար՝ նաեւ բռնապետներէն ոմանք զգացին թէ անշահ չէր ըլլար իրենց՝ եթէ երկրին քրիստոնեայ տարրը իրենց բարեկամ ունենային, որ իրենց ոսոխին յառաջախաղաղութեան առջեւ թուէր մը կրնար կազմել:

Հազիւ թէ Ջհանշահ (1444—1467) իւր իշխանութիւնն ընդգէմ Աք-Գոյուններու ամրացուց եւ ահա եւ սարսափ ներկայացաւ իւր թշնամիներուն, ընդառաջ կ'ելէ մեղի վասպուրականի մէջ Աղթամարայ խորամանկ եւ բազմահար կաթողիկոսն Զաքարիա, որ ինք զինքը Գազկայ շառաւիղէն կը ճաննար: Սա ամենայն ճարտարութեամբ հաճոյանալով Ջհանշահին՝ անոր հաւանութեամբը յինքն կը կորզէ Էջմիածնի նորակազմ Աթոռը եւ ասով Մայր Հայաստանի դարերով երկփեղկեալ եկեղեցին ի մի միաբանութիւն կը բերէ կենդրոնացնելով վերին իշխանութիւնն յԱղթամար, ուր կը վերադառնայ չտեսնուած շքով (11 Դեկտ. 1461):

Իւր այս փառամով բայց եւ ազգասէր ձգտումները հոս դադար չեն առնուր: Արեւելայ թէ անկա իւրատիպ խորամանկութեամբ նաեւ քաղաքական շնորհք խնդրած է Ջհանշահէն ազգին համար, անոր գերիշխանութեան տակ վերահաստատել վասպուրականի հին թագաւորութիւնն եւ այսպէս աթոռին ճոխութիւնն նաեւ քաղաքական փայլով մը պայծառացնել:

Թէեւ Զաքարիա չկրցաւ թագաւորի օժան հանդէսն վայելել՝ իւր անախակալ մահաւմբն (գաւով) յԷջմիածին (1464), բայց իւր խորհրդոց խորհրդակից հօրեղբորորդին Ստեփանոս, որ նոյն տարին յԱղթամար աթոռին յաջորդ հրատարակուեցաւ, փութաց ի գլուխ հանել հրամանը՝ յԱղթամար թագաւոր օժելով ըմբատ, Զաքարիայի եղբորորդին (1465): Այսպիսի ազազակող գործ մը անպատճառ կ'ենթադրէր Ջհանշահի բացայայտ հաւանութիւնը, որ թէ ինչ պայմաններով էր եւ ինչ սահմանի մէջ, որ եւ ինչ անհարկութիւն կը պակսի այս մասին ժամանակակցաց քով:

Այս նորատեսիլ երեւոյթն կը նկարագրէ ժամանակակից յիշատակագիր մը այսպէս.

“Եւ ապա եկն (Եջմիածնէ) յԱղթամար տէր Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսն եւ ամենեքին ծովեղերեայքն ժողովեցան եւ ձեռնադրեցին զտէր Ստեփաննոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց, բազում եպիսկոպոսօք, վարդապետօք, կրօնաւորօք, քահանայիք եւ ժողովեցեամբք: Եւ յայնժամ օժեցին զպարոն Սմբատ թագաւոր ըստ նախնեաց իւրոց Գազկայ, զի ի վաղուց անտի ազգս Հայոց չէր տեսեալ թագաւոր: Փրկիչն մեր Քրիստոս զօրացուցէ զնա եւ բարձրացուցէ զաթոռ իշխանութեան մերոյ եւ զաթոռ յԱղթամարու եւ զսուրբ Աջն Լուսաւորչայ եւ զաթոռակալն մեր՝ զտեսուչ բանաւոր

հօտիս զամենագով զտէր Ստեփաննոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ զնախնիս իւր. ամէն” (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1196):

Սմբատ կը սերէր հօր կողմանէ Սէֆէտինեան տնէն եւ մօր կողմանէ Արծրունեաց Գազիկ թագաւորի գծէն. հօրը անունն էր Ամիր Գուռչիբէկ եւ մօրը՝ Գուռիա Խաթուն: Ամուսնացած էր Բէկի Խաթունի հետ, ուսկից ծնած էր զԻսկենդէր, Գրիգորիս Աղթամարցոյ հայրը:

Մեծ արձագանգ չգտաւ Սմբատի օժութիւնը: Ոչ ոք լսեց անոր թագաւորին՝ խարխուլ գահին վրայ, ոչ ոք խրախուսուեցաւ դիմել անոր դրօշին տակ: Սմբատ գործնականին “խաղոյ թագաւոր” եղաւ աւելի, ամիփոյ շրջանակի մէջ միայն յիշեցուց վաղանցուկ՝ վասպուրականի հին փառքն եւ ընտանեկան պարծանք համարուեցաւ: Այս շրջանէն ծանօթ է ինձ երեք յիշատակարան, որոնք կը յիշատակեն Սմբատայ թագաւորութիւնը. “Երսէս եպիսկոպոս” եղբայրն Ստեփանոս կաթողիկոսի կ'օրինակէ յԱղթամար թագաւորօհնէք մը՝ “Ի հայրապետութեան տեսուն տէր Ստեփաննոսի եւ ի նոր թագաւորիս մերոյ պարոն Սմբատին” եւ Խորայէլ գրիչ Մովսէս Փասայ վանքին մէջ Աւետարան մը կ'աւարտէ (1465/66) “Ի հայրապետութեան նորընծայ կաթողիկոսի տէր Ստեփանոսի եւ թագաւորին Սմբատայ” իսկ Թովմա Մինասեանց ողորմութիւն կը խնդրէ “Եւս առաւել ստացողի սուրբ գրոցս (Ճառընտիր) Սմբատ թագաւորին”:

Այնուհետեւ Ջհանշահ ալ երկար կեանք չունեցաւ եւ մեռաւ 1467ին պետութիւնն խռովութեան մէջ թողուլ: Թերեւս մասամբ այս խափան հանդիսացած ըլլայ գեղեցիկ երազին: Արդեամբք ալ Սմբատ չի յիշուիր այս թուականէն վերջը. եւ վասպուրական շարունակեց ապրիլ դառն օրեր:

3. Երրորդ ճանապարհով աւելի բաղձալի էր Հայոց ընթանալ, որ եւ կատարեալ ազատութեան կրնար հանել ազգը: Կիլիկիա եւ փոքրասիական մասն իշխանութիւնք ներշնչած էին իրենց ասոր հնարաւորութիւնը. որ աւելի խոր գործուած էր իրենց մերձաւոր ծանօթութեամբ քրիստոնեայ հօր պետութեանց հետ յԵւրոպա, ուր երբեմն մեծ ոգեւորութիւն տեղի ունեցած էր Ս. Երկրի ազատութեան համար: Այժմ պէտք էր նոյն շարժումն յառաջ բերել՝ ճնշուած քրիստոնեայ ազգ մը ազատելու մահմեդական լծէն: Զայս անշուշտ լատին քարոզիչներն ալ հնարաւոր ընծայած էին: Արդէն

Ս. Ներսիսի Տեսլեան մէջ ազատութեան միակ յոյսն «Փրանկներու երկրէն ցոյց տրուած էր: Նոյնը կ'երկրորդուէր եւ կ'երրորդուէր հայ երգիչներու եւ յիշատակադիրներու բերանը:

Ռուբինեան թագաւորութեան կործանումէն վերջ Լեւոն Զ, այս ոգեւորութիւնն իր կիայի համար արծարծել փորձեց յԵւրոպայ, բայց ապարդիւն: Այնուհետեւ մինչեւ Խորայէլ Օրի կ'անցնի Հայոց պատմութիւնը՝ նոր փորձ մը նշանակելու համար: Բայց հարկ չկայ այսպիսի ուսում: Մեծ ջանք մը առ այս կը տեսնենք մենք ԺԶ դարու կէսին. շարժումը այս անգամ Արարատեան աշխարհէն է, աւելի ճիշդ՝ Պարսկահայքէն, ճիշդ անկէ, ուսկից Խորայէլ Օրի ծագեցաւ ապա: Գոթախտաբար այս նկատմամբ մանրամասնութիւն կը պակսի դեռ:

Գործոյն գլուխն է շատաշրջիկն Ստեփանոս Սալմաստեցի, որ Նախավկայի վանքին առաջնորդն էր եւ Գրիգոր կաթողիկոսին մահուանէն ետքը բարձրացաւ Եջմիածնի աթոռը (1543):

Ասիկա բազմաթիւ ճանապարհորդութիւններով յԵւրոպա ծանօթացած ի մերձուստ եւրոպական քաղաքակրթութեան եւ ըմբռնած ինքնօրէն աղեկամի ժողովրդոց վայելած կեանքի քաղցրութիւնը, կը համեմատէ զայն իւր ազգին վիճակուած բախտին հետ եւ կը զգայ օտար լուծին դառնութիւնը իւր բոլոր հետեւութիւններով: Կը ծագի իւր սրտին մէջ յանդուգն խորհուրդը՝ թօթափել պարսկ լուծն եւ ազատութեան հանել ազգը: Այս միտքն աւելի կ'ուրճանայ իւր մէջ, երբ կաթողիկոսութեան գահին վրայ ազգին ճակատագիրն իւր ձեռաց մէջ կը տեսնէ: Իրրեւ մարդամտի բնաւորութեան տէր եւ զգոնամիտ (vir humanus et bonae mentis) դժուարին չէր իրեն ոգիներ յանկուցանել յինքն: Կը հաւաքէ իւր շուրջը Պարսկահայաստանի հայ մեղիքները եւ կը պարզէ իւր խորհուրդը անոնց, հնարաւոր ընծայելով անոնց եւրոպական քրիստոնեայ պետութեանց միջամտութիւնը, որոնց պիտի դիմէր ինքը յանուն հայ մեղիքներու՝ օգնութիւն խնդրելու, միջնորդ առնելով իրեն ասոր համար նաեւ չորսորդ առնելով իրեն հօգի ազգեցուհիները: Իւր ծրագիրը կ'երեւայ թէ հաճոյ անցած է Մեղիքներուն, որոնք կը հաւանին եւ նոյնհետայն թղթեր կը խմբագրուին (1547) Եւրոպայի քրիստոնեայ ինքնակալներու հասցէին, ամէն փորձէ յառաջ անոնց միջամտութիւնն ապահովելու համար: Պատգամաւորութեան գլուխ պիտի անցնէր ինքնին կաթողիկոսը,

որ նաեւ բերանացի պիտի բացատրէր իրաց դրութիւնը արեւելեան հանգամանաց անտեղեակ պաշտօնէութեանց:

Կաթողիկոսն ծանրաբեռնուած թղթերով կը մեկնի Եջմիածնէն հետն առած արքեպիսկոպոս մը եւ եպիսկոպոս մը. ճանապարհն կ'երեւայ թէ Պոլսոյ վրայէն եղած է ընդ ծով դէպ ի վենետիկ. հոն ժամանակ մը հանգիստ առած է եւ այս առթիւ ներկայացուցած Գոթին հայ Մեղիքներու մէկ թուղթն ուղղուած վենետիկի հասարակապետութեան, 1547 թուակիր: Այս թղթին իտալերէն թարգմանութիւնն պահուած է վենետիկի Գիւանին մէջ, որ վերնագիր կը կրէ. «Աղետագիր տերանց Հայոց, Բովանդակութիւնն քաղուածաբար տուած է Հ. Ալիշան:

Վենետիկի քրիստոնեայ Հասարակապետութիւնն երկարներողելէ ետքը՝ կը ներկայացնեն իրենց խնդիրքը այսպէս. «Եւ մենք խեղճ Հայքս ի մասին Պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապանաց այլագեներց, կը սպասեմք ձեր գալուստին, ինչպէս սուրբ Նախահարքն սպասէին Փրկչին Գրիստոսի: Գիտեմք որ ի խոհմութեան տերանց վենետաց պիտի սկսի մեր փրկութիւնն եւ ազատութիւնն: Կ'ուղարկեմք մեր պատրիարքը Ստեփանոս, շատ պատճառաց համար, առ մեծապայծառ տէրութիւն ձեր, որ յարգութիւն ընծայէ ձեզ, եւ մեր կողմանէ յանձնէ զմեզ առ ձեզ, եւ յետոյ շնորհք ընէք իրեն, որ կարենայ երթալ եւ համբուրել զոտս ամենասրբազան Պապին: Աստուծոյ փառք»:

Իտալերէն թարգմանութեան մէջ «կը պակսին, կ'ըսէ Հ. Ալիշան, անուանք գրողացն, այն ատենի մեծամեծաց Հայոց. գուցէ առանձին ծածուկ նշանակած ըլլան, վասն զի զգուշաւոր գրուածքին քանի մի խօսքէն գուշակուի որ քաղաքական խնդրոյ համար էր կաթողիկոսը ղեկեղնին»:

Թէ վենետիկի Հասարակապետութիւնն ինչ պատասխան տուաւ Հայ Մեղիքներու խնդրոյն կամ կաթողիկոսին հետ բերանացի ինչ խօսեցաւ, յայտնի չէ:

Սալմաստեցին անկէ անցաւ Հռոմ (1548—1549): Նոյն ժամանակ Պետրոսի աթոռին վրայ կը բազմէր Պաւղոս Գ. քահանայապետը: Կաթողիկոսը իւր հնազանդութիւնն յայտնեց քահանայապետին ի ձեռն Մարկեղոս Կարգինալին, որուն յանձնեց ապա Կարգինալաց ժողովը Հայոց կաթողիկոսին հետ կարեւոր բանակցութիւնք տածել: Յաւիտենական քաղաքը գրեթէ 2 տարի մնաց կաթողիկոսը. երբ կորսնցուց նաեւ իւր

առնթերակացներէն մին՝ եպիսկոպոսը։ Այս երկար միջոցն ի չուով անշուշտ գործածեց արեւելեան խնդրոյն ի նպաստ մտեր չամոզելու եւ քահանայապետն Հայոց դատին համար շահելու։ Հռոմայ դիւաններու մէջ գտնուելու են ապահովապէս այս նկատմամբ շահագրգիռ վաւերագիրներ։ Պ. Գուալտէր Արեթիմոս, որ մտերիմ յարաբերութեան մէջ ապրած էր կաթողիկոսին հետ ի չուով, ճանչցած է զինքը՝ «այս մարդամօտի եւ զգոնամիտ»։ 1550ին մեկնեցաւ Հռոմէն ըստ Գուալտէրի՝ երթալու առ կարօրս Ե. ի Գերմանիա եւ անկէ Լեհաստանի եւ Ռուսաստանի վրայէն հայրենիք վերադառնալու։ Զկրցայ որ եւ իցէ յիշատակութիւն գտնել, թէ նա յաջողեցաւ տեսակցութիւն ունենալ կարօրս Ե. ի հետ։ Վիեննայի պետական գիւմարը որ եւ իցէ յիշատակարան չէ պահպանած այս մասին, որչափ քննութիւնքս համոզեցին զես։ Բարեկամ մը տարիներ յառաջ յայտնած էր ինձ թէ ինքը յէջմիածին ի վեր հանած է տրցակ մը հին վաւերագիրներու, որոնք Սալմաստեցւոյ եւ արեւմտեան քրիստոնեայ պետութեանց մէջ փոխանակուած թղթակցութիւնք կը բովանդակէին։ Այն ժամանակ ինչպէս բարեկամս նշնպէս ինձ անծանօթ էին Սալմաստեցւոյ քաղաքական ձգտումները։ Որչափ հետաքրքրական են ուրեմն այն վաւերագիրները այժմ։

1551ին ի Լեմբերգ կը պատահինք կաթողիկոսին, ուր եկած էր անշուշտ նաեւ Լեհաց թագաւորին հետ բանակցութեան մէջ մտնելու համար։ Կոնստանտնուպոլսի մտք ապահովապէս պիտի անցնէր անկէ երկար ճանապարհով Մոսկուա, Ռուսաց ցարն ալ ի զինակցութիւն յորդորելու։ Բայց իւր մեծ ծրագրին կէս ճանապարհին վրայ ի Լեմբերգ կը հասնի իրեն կենաց կատարածը. կը վախճանի նոյն 1551 տարւոյն վերջերը եւ կը թաղուի մայր եկեղեցւոյն մէջ, ուր պահուած է ցայսօր Տապանաբարն գեղեցիկ քանդակով մը՝ որ կը ներկայացնէ զկաթողիկոսն լատինական եկեղեցական տարազի մէջ։

Ինչ եղաւ այնուհետեւ տարիներէ ի վեր մշակուած բանակցութեանց արդիւնքը։ Կաթողիկոսին մեծ ծրագիրներն իջան անոր հետ գերեզման։ Որովհետեւ այն ծրագիրներն իւր անձին շուրջը չէին կենդանացած, կրնանք ենթադրել թէ իւր ընկերակից եւ խորհրդակից արքեպիսկոպոսն — որուն անունն յայտնի չէ, կաթողիկոսին մնացորդներովն եւ վաւերագիրներովն վերադարձաւ Էջմիածին եւ տուաւ կա-

թողիկոսական փոխանորդին՝ կաթողիկոսին մահուան բօթին հետ ընդարձակ զեկուցում մը իրենց պատգամագնացութեան արդեանց մասին։ Յամենայն դէպս ամբողջ ծրագիրն տուեց մեծապէս Սալմաստեցւոյ մահուամբն, որ շարժման գլխաւոր պատճառն էր, ոգին եւ կեանքը։

Սալմաստեցւոյ բացակայութեան ժամանակ իւր փոխանորդն կը նշանակուի Միքայէլ Սերաստացի, որ եւ ապա յաջորդած կ'ըսուի։ Բայց այս՝ պատմութեան համաձայն չէ, որ այս շրջանին (1552—1583) Էջմիածին աթոռին վրայ ցոյց կու տայ. Բարսեղ (1552—1562), Ստեփանոս Աւընջեցի (1562—1564), Արիստակէս (1564), Բարսեղ դարձեալ (1564—1568), Միքայէլ Սերաստացի (1562—1574), Թադէոս (1574—1576), Առաքել (1576—1583)։

Ստոյգ կ'երեւայ սակայն, թէ Միքայէլ Սերաստացի՝ ըլլայ իբրեւ փոխանորդ, ըլլայ իբրեւ աթոռակից եւ խորհրդական մեծ ազդեցութիւն ունէր Էջմիածին վարչական գործերու մէջ՝ Սալմաստեցւոյ գահակալութեան օրերէն սկսեալ եւ իրեն լաւ ծանօթ էին կաթողիկոսին ճանապարհորդութեան նպատակները։

Երբ բարձրացաւ սա կաթողիկոսական աթոռը՝ հետապնդեց կրկին այս խնդիրը, առանց տարակուսի դարձեալ գիտութեամբ Միքայէլներու։ Իւր ծրագիրն աւելի ընդարձակուած կը տեսնենք. միայն Պարսկահայոց սահմաններու մէջ չէր ամփոփուեր այն, այլ նաեւ Տաճկահայքն ներս առած էր։

Կամ մրցակից կաթողիկոսներու երեսէն գահին վրայ անապահով եւ կամ աւելի հաւանօրէն իւր ծրագիրներուն համար պարսկական միջնորդան անյարմար նկատելով՝ 1562ին կ'անցնի Տաճկական Հայաստան. այս թուին կը հանդիպինք իրեն գոնէ ի Սերաստիա։

Այս տեղ՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ 1562 Ապրիլին մեծ ժողով մը կը գումարուի կաթողիկոսին նախագահութեամբ, ուր ներկայ էին անձամբ կամ ներկայացուցչութեամբ՝ բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, երէցներ, փարթաւներ եւ հանձարեղ իմաստուններ. անոնց թուին մէջ կը յիշուի ի մէջ այլոց Երուսաղէմի պատրիարքն ալ։

Ժողովականք մանր կը խորհին հնաբը մը գտնել ազգն եւ երկիրը օտար տէրերու բռնութենէն ազատելու։ Մեզի անծանօթ կը մնան այն տեղ յօրինուած ուրուագիծերը։ Բայց ի վերջոյ դարձեալ կը միարանին յայնմ թէ ամէնէն յա-

առջւոյ տեղի է ստանալ Եւրոպայի բրիտանացի պետութեանց ձեռնտուութիւնը: Կաթողիկոսն կը յուսար թէ հայկական շարժման դիրքաւ պիտի չաճի Եւրոպան, եթէ նախ ապահովէր Հռոմայ Ս. Քաջանայապետին բարձր միջամտութիւնը, որուն կը հաւատար թէ հնազանդ պիտի ըլլան բոլոր բրիտանացի պետութիւնները: Կ'առաջարկէ առ այս նախ նորոգել Հռոմայ աթոռոյն հետ Կոստանդիանոսի եւ Տրդատայ օրով կնքուած դաշինքը, երկրորդ հարցնել տեղեկանալ «զմիտս Հռովմայեցւոց թէ որպէս կան ընդ Հայոց»: Երրորդ յօժա՞ր են միջնորդել Եւրոպական պետութեանց քով «ի փրկութիւն վտարանդեալ Հայոց», եւ հուսկ ապա «միջնորդ լինել եւ ճանապարհ հորդել հայրապետացն մեր ի Հռոմ»:

Կ'որոշուի այս նպատակի համար պատգամաւոր ընտրել Եւրոպայի Արքար գալիւրը, որ տոհմով եւ բարութ ազնուական անձ վկայուած էր եւ տարիներէ ի վեր մտադիր էր արդէն Հռոմ ուխտի երթալու: Գործոյն յաջողութեան համար անհրաժեշտ տեսնուեցաւ նախ պատգամաւորին անձն ծագմամբ բարձր ընծայել, ասով զանկա յաջ աղբունեաց եւ մեծամեծաց Եւրոպայի ազդեցիկ գործերու: Կ'երեւայ թէ տոհմական աւանդութեամբ արդէն Արքար թագաւորական սերնդէ կը ճանչցուէր: Բայց տոհմածառն կազմելու համար ժողովականներուն ձեռքն ամուր կոռւան կը նկատուի ամէնէն աւելի անոր Արքար անունը՝ զինքը Արքար թագաւորի ցեղէն սերնդնէլու, զոր մի առ մի որդի յորդոց կը թուեն եւ կը հասցնեն մինչեւ Տրդատ եւ անկէ կրկին սկիզբ ընելով կ'իջնցնեն մինչեւ Ամիրբէգ, Արքար գալի հայրը: Այս տոհմաբանական պատկերը կը վաւերացնեն բոլոր ներկայ եպիսկոպոսներն եւ իշխանները:

Որովհետեւ կարելի չէր իրենց՝ ժողովոյն որոշումներն գրով բացայայտ ներկայացնել Քաջանայապետին, վասն զի սահմանին վրայ կրնար քննութեան ենթարկուիլ պատգամաւորն եւ այսպէս ամբողջ ազդն վտանգուիլ, ուստի խոհեմական կը համարուի՝ գրով միայն իրենց մեծաբանքն եւ հնազանդութիւնն յայտնել Քաջանայապետին, յանձնարարել զԱրքար իրեւ իրենց ճշմարտապատում պատգամաւորն եւ հաստատել իրեւ վաւերական անոր բերանացի հաղորդելը մանրամասնութիւնները: Իսկ քաղաքական իրաց նկատմամբ կը գրեն գաղտնի նշանագիրներով թղթեր, զորոնք միայն Արքար կրնար կարդալ: Ի մէջ այլոց կը խաւրեն գրով

«զղանկ ամենայն տեղեաց եւ մենաստանաց եւ ամենայն ժողովորեան Հայոց ազգիս մերոյ, ուսկից Քաջանայապետն դադարաւ պիտի կազմէր հայ բնակչութեան մասին»:

Այս թղթերով ծանրաբեռնուած իւր որդւոյն՝ մանկահասակ Սուլտանշահի եւ Աղեքսանդր քաջանայի հետ կը մեկնի Արքար Սեբաստիայէն՝ Կիպրոսի վրայէն ընդ ծով դէպ ի Վենետիկ-Հռոմ նաւելու (1562, Մայիս 20):

Երկար ժամանակ կը սաճի եւ Կաթողիկոսն, որ Ելմիածին վերադարձած էր, Արքարէն որ եւ իցէ լուր չ'ընդունիր: Կը փութայ տարի մը ետքը՝ 1 Ապրիլ 1563, Ելմիածնէն, նոր թուղթ մը հասցնել Քաջանայապետին, բացատրութիւն խնդրելով Արքարու մասին: Այս հիման վրայ զուր տեղ որոնել կու տայ Քաջանայապետն Պիոս Գ. (1562—1563) Հռոմի հիւրանոցներու մէջ Հայոց պատգամաւորը: Արքար, որ կ'երեւայ թէ ճանապարհին ի Վենետիկ երկար հանգիստ առած էր, հազիւ 1564ի սկիզբներն կը կոխէ Յաւիտենական քաղաքին դռները, ուր ներկայանալով Քաջանայապետական պալատը՝ ունկնդրութիւն կը խնդրէ Քաջանայապետէն: Պիոս Գ. նախ եւ առաջ քննել կու տայ անձին նոյնութիւնը, որ եւ կը հաստատուի եւ յառաջնկայութեան բազմաթիւ կարգինալաց կը կոչէ իրեն ունկնդրութեան: Սիրով ողջունելով Հայոց Կաթողիկոսին պատգամաւորը՝ կը դրոշմանոր թուրքերուն հայրական համբոյր մը, եւ իւր հիացումն կը յայտնէ ըսելով. «ի Հայոց թագաւորն գտի զոմն մի»:

Այս սիրալիր ընդունելութիւնն եւ ողջոյնը նշանակալից էին, որոնք պատգամաւորին անձէն աւելի անոր առաքելութեան նպատակն կ'ակնարկէին: Ի ներկայութեան Արքարու կը խորհին առաջնկայ Կարգինալ Քաջոց առաջարկութեան մասին: Ամենայն սիրով պատրաստ ընծայեց Քաջանայապետն ինք զինքը՝ ձեռնտու ըլլալու ազատութեան գործին, եւ յայտնեց Արքարու թէ իւր բաղձնքն է, որ նա ինքն անձամբ տանի Կաթողիկոսին իւր ողջոյններն եւ հետն առած զԿաթողիկոսն կրկին դառնայ Հռոմ: Վասն զի մեծ ձեռնարկութիւնն անդրադոյն բանակցութիւն կը պահանջէր: Այս մասին կը տեղեկացնէ մեզի Արքարու որդին՝ Սուլտանշահ. «եւ իրրեւ տեսեալ սուրբ Փափն Փիոս ի մեծ ցնծութիւն լեալ եւ արար համագումար հանդէս, եւ առջի խուռն ամբոխին համբուրեալ զերես հօր իմոյ ասելով թէ ի Հայոց թագաւորն գտի զոմն մի: Եւ հանուրց ցնծութեամբ եւ ուս-

րախուժեամբ խորհուրդ արարեալ սուրբ փափն առաքել զհայրն իմ ի յետս ասելով զհայրն իմ, ի նմանէ թագաւորազն եկիր առ իս. եւ այժմ փառաւորեալ իբր արքա առաքեմ զքեզ առ պատրիարքն զի բերցես զնա առ մեզ. զի իմ բերան առ բերան խօսելով իմացից զանցս Հայոցն. զի դու եղեր միջնորդն ընդ իս եւ (սորն թողնի) ընդ Հայք:

Սիրով պատրաստ ընծայեց Աբգար իւր անձն առ այս: Ոչ շատ վերջը թողով ի Հռոմ քահանայապետական խնամոց տակ իւր որդին Սուլտանշահ, զոր քահանայապետն որդեգրած էր, մեկնեցաւ Աբգար քահանայապետական թղթերով եւ ընծաներով Հռոմէն դէպ ի վե- նետիկ անկէ Արեւելք նաւելու: Իրեն ընկեր տրուած էր Ս. Թորգոմէն հայերէնի եւ արեւելեան խնդրոց ծանօթ նորընծայ եպիսկոպոս մը՝ Մկրտիչ Եթովպացի, որ մասնաւոր յանձնարարութիւն- ներ ալ ունէր արեւելեան միւս եկեղեցեաց համար:

Հասնելով վենետիկ՝ կը բաղձայ Աբգար դադար առնուլ հոն ժամանակ մը՝ ինչպէս կ'երեւայ կատարելու հայերէն նշանագիրներով տպագրական փորձ մը, այնու կաթողիկոսին հա- ճելի զարմացում մը պատճառելու: Այս ծրա- գիրն կը յայտնէ Մկրտիչ եպիսկոպոսին՝ խնդրե- լով որ ինքը քահանայապետական թղթերն եւ ընծաներն հետն առած ճանապարհն շարունակէ մինչեւ Կիպրոս եւ հոն սպասէ իրեն, խոստանա- լով ընդ հուպ պատահիլ իրեն նոյն ժամադրա- վայրը:

Այս դանդաղումը սակայն մահ գործեց ամբողջ ձեռնարկութեան: Աբգար չմեկնած դեռ վենետիկէն կ'ընդունի տխուր բօթն՝ թէ եպիս- կոպոսն վախճանած է Կիպրոս եւ քովն եղած թղթերն ու ընծաներն յետս ուղարկուած են Հռոմ: Յաւ, յուսախաբութիւն եւ սրտմտու- թիւն միանգամայն կը պաշարեն զինքն այն պա- հուն: Այս պարագաներու մէջ անպատակ էր այլ եւս շարունակել ճանապարհը: Յայտնի չէ թէ որ եւ իցէ փորձ ըրաւ չքմեղելու իւր դան- դաղութիւնն Հռոմայ աքրօնեաց առջեւ, ուր յամենայն դէպս լաւ աչք չնկատուեցաւ իւր անկեղծութիւնը: Յայտնի չէ դարձեալ թէ բա- ցատրեց կաթողիկոսին իրաց վիճակը թղթով:

Աբգար մնաց այնուհետեւ ժամանակ մը վենետիկ՝ անձնատուր — Հռոմայ հաւանու- թեամբ — տպարանական գործունէութեան, մասնաւոր երբ ականջն հասաւ թէ ի Կ. Պոլիս Օսմանեան կառավարութիւնն լրտեսներու ձեռք

հասու եղած է իւր քաղաքական-ապստամբական ծրագիրներուն: Որպէս զի այս կասկածն փա- րատէ՝ ձեռք բերած տպարանի մամուլներն եւ հայկական գրերն հետն առած փոխադրուեցաւ քիչ յետոյ Կ. Պոլիս, ուր ի լոյս հանեց այլ եւ այլ հրատարակութիւններ:

Այնուհետեւ կը կորսնցնենք Աբգարու հետքը. հաւանորէն հոն ի Կ. Պոլիս վախճանե- ցաւ 1580ի մօտերը:

Հայոց յոյսը այս անգամ ալ այս կերպով ի դերեւ ելաւ, դարձեալ Հայրենեաց սահման- ներէն շատ հեռու: Աբգար որ եկած էր Եւրոպա Հայոց ազատութեան շարժումն յառաջ բերե- լու՝ աշխատեցաւ շարժում տալ հայ մամուլին: Հռոմի բանակցութիւնք թերեւս իր մէջ մեծ յոյս շնորհնէցին ազգին մարմնաւոր ազատու- թեան յաջողութեան մասին. եւ նա իւր ոյժն եւ պարագաներն ուղեց աւելի մտաւոր ազատու- թեան ի նպաստ գործածել, այս կէտի մէջ չզրկեցաւ իւր ակնկալութիւնը: Թեպէտ եւ իւր հրատարակութիւնք սակաւթիւ եղան, բայց ձեռնարկութիւնն ունեցաւ իւր յառաջա- ցուցիչները, որ եւ իւր զարգացման կէտին՝ մեծապէս նպաստեց ազգին մտաւոր ազատու- թեան եւ մշակութեան, նոյն իսկ օտար տէրերու ճնշման տակ:

Միքայէլ կաթողիկոս յէջմիածին առանց իրականացած տեսնելու իւր սրտի բաղձանքը՝ կը վախճանի (1574): Աթոռին վրայ յաջորդեց Թադէոս կաթողիկոս (1574—1576): Ասոր կը պատահինք 1577ին Լեմբերգ եւ վենետիկ. թէ ի՞նչ էր իր ճանապարհորդութեան վախճանն, յայտնի չէ: Ստ. Ռոշքա «փախստական ի պար- տուց» կ'ըսէ:

Ինչ որ հայրը չկրցաւ իրականացնել, որ- դին ջանաց ի դուռն հանել: Աբգարու որդին Սուլտանշահ, այժմ Մարկանդոնիոյ, Հռոմ մնաց եւ քահանայապետական խնամոց տակ ընտիր դաստիարակութիւն մը վայելեց. 1583ին կը տեսնենք զինքը կարգուած Հռոմի Հայոց հիւ- րանոցին վերակացու-իշխան: Սա իւր հօրմէն ժառանգած էր հայրէնասէր սիրտ մը եւ պարտք կը զգար այն գործն, զոր իւր հայրն բախտ չու- նեցաւ կատարել, անձամբ վճարել: Իւր հայրե- նասէր զգածմանց առհաստէնայն տուած էր Հռոմի հայ գաղթականութեան պայծառութեան համար թափած ջանքերու մէջ:

Կը կարծէր թէ գործը իւր յաջող ըն- թացքն պիտի առնու եթէ հետապնդողն վայելէ բարձր ճոխութիւն մը, իւր ազնուական ծնունդն

իրմէ յառաջ համբաւ սփռէ հրապարակին վրայ, ուր յերեւան պիտի գայ, այս կարեւոր էր իրօք ազդեցիկ գործունէութեան համար՝ գոնէ ըստ տրամադրութեան ժամանակին եւ պարագայից: Իւր աշխուական՝ արքայազուն ծագումն թէեւ քահանայապետական պաշտօնէ մէջ ծանօթ էր առթիւ այցելութեան իւր հօրը, բայց Սուլտան-շահ կարեւոր կը համարէր նոր վաւերագրով մ'ալ հաստատուած տեսնել զայն: Այս նպատակաւ կը դիմէ 1583ին թղթով մը Թադէոս կաթողիկոսին, թէ եւ անիկա այս թուին իւր իշխանութեան մէջ չէր. վասն զի կարճատեւ եղած էր կաթողիկոսութիւնը. հաւանօրէն առթիւ աւելորդ այցելութեան ի վերջոյն անուան համբաւն հասած էր իրեն: Թղթով կը խնդրէ Սուլտան-շահ կաթողիկոսէն, որ բաղձաձեռն ստորագրութեամբ վկայական մը հանէ իւր թագաւորազն տոհմէ ըլլալու մասին, ինչպէս զայս ժամանակին վկայած էր Միքայէլ կաթողիկոս Արքարին տուած թղթին մէջ, զոր Սանթա Սեվերինա կարգինալն ի վեր հանած էր Հռոմայ դիւանին մէջ եւ ցուցուցած Սուլտանշահին: Համակին խօսքերն են. «ձեռամբ քով գրեցես նոմայ վկայութիւն առաջի գրոյն որպէս աստ ընթեռնուս, եւ կնքեցես զնա կնքեաւ քո. եւ թէ հնար է մինչեւ քսան եպիսկոպոսունք կնքելով եւ ձեռագիրս առնել ի նոմայ զոր հայր սուրբ ինձ շնորհէ... Եւ դարձեալ թէ ոչ վասն իմ փափաքիմ այլ վասն Հայոց երկից պատճառաւ. նախ զի ամենայն կարօտեալս որ դան առ իս բնակեցուցից եւ տացից ժառանգութիւն. երկրորդ զի շինեցից եկեղեցիս Հայոց եւ բարձրացուցից... երրորդ զի յորժամ այս ամենայն լինի հոչակի եւ տարածի արարմունք Հայոցն յունկս ամենայնի, կարացից համարձակեցայց հանապազօր յելս եւ ի մուտս առ սուրբ Հայրն Փափն եւ առ հօր կարօնարքն եւ զգուշացանեւ ունել զառաջին երդումն եւ դաշինքն եւ յօժարեցուցանել զնոս օր ըստ օրէ գալ նոցա ի փրկութիւն սրբոյն Սիոնի որպէս հարբն իմով ոչ եղեւ, մաղթեմ եւ հայցեմ յԱստուծոյ զի ձեռամբ իմով եղիցի:»

Սուլտանշահի թղթին պատասխանած է Թադէոս Էջմիածնէն: Այս թուղթը լատիներէն թարգմանութեամբ միայն հասած է մեզի, ուր սակայն գրութեան թուականն չէ պահուած: Հոս կը գտվէ կաթողիկոսն Սուլտանշահի եռանգն, մասնաւորապէս խօսքն ազատութեան շարժման վրայ դարձնելով կը հրաւիրէ Հռոմի կարգինալաց ուշագրութիւնն Թադէոսէն ճշնուած ազգին

վրայ եւ փրկութեան միակ յոյսն Արեւմտեքէն կ'անկալէ: Վկայականի մասին խօսք չկայ. կ'երեւայ թէ անջատ գրութիւն մ'եղած է այն, որուն լատիներէն թարգմանութիւնն կարեւոր չէ տեսնուած: Սուլտանշահ իւր թղթին վերջերս հրաւիրած էր զկաթողիկոսն Հռոմ. որուն պատասխան կը տրուի շնորհակալութեամբ, պատեհ առթի ձգելով ճանապարհորդութիւնը: Թէ Սուլտանշահ այնուհետեւ ինչ քայլեր առաւ ի նպատակ «Սուրբ Սիոնի փրկութեան», չգիտենք: Ինքը մնաց դեռ Հռոմ. իր անուան վերջին անգամ կը պատահի 1585 Ապրիլին, երբ Ազարիա կաթողիկոս կը կարգէ զինքը ի Հռոմ իւր փոխանորդ: Այս թուին նա Հայոց հիւրանոցին վերակացուն էր: Որովհետեւ այս թուականէն վերջը Հայոց հիւրանոցին վերակացու կը նշանակուի Բարթողիմէոս Արքար, հնարաւոր է թերեւս մտածել, որ Սուլտանշահ քահանայանալով փոխած ըլլայ անունն: Բարթողիմէոս կը յիշուի դեռ ԺԷ դարու առաջին տասնեակին:

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ: Աւելորդ համարեցանք գրութեանս մէջ մի առ մի նշանակել այն աղբիւրները, որոնց վրայ հիմնուած գրեցիք. վասն զի ուրիշ աշխատութիւն մը, որ նուիրուած է Ստեփանոս կաթողիկոս Սալմաստեցոյ եւ Արքար դպրի եւ իւր որդւոյն Սուլտանշահի գործունէութեան, լոյս պիտի բերէ ամեն կարեւոր վաւերագիրներն եւ աղբիւրները:

Հ. Ն. ԱՅԻՆՍԱՆ

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

PROF. DR. J. MARQUART: Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919.

Պրոֆ. Մարկուարտ այն շատ սակաւածիւ գիրմանացի բանասէրներէն է, որոնք պատերազմի ամենածանր օրերուն մէջ իսկ հաւատարիմ մնացին իրենց՝ հայ ազգին հանգէպ ունեցած բարձր համարման եւ համակրութեան՝ հակառակ ամեն արգելքներու եւ դժուարութեան: Մերթ Միաբանութեան անդամներուն եւ կամ գիրմանացի ազդեցիկ անձինքներու ուղղած նամակներով, մերթ հրապարակական բանակցութիւններով չդադրեցաւ նա երբեք բողոքել Հայութեան հակառակ գործուած անլուր աւարքներուն դէմ, բողոքել թէ տաճկական կա-